

Πεζογράφοι και ποιητές αποτύπωσαν συναισθήματα, κατανόησαν συμπεριφορές και ύμνησαν ιδανικά και ηρωικές παρουσίες

Της Όλγας Σελλά

Μπορεί ο εμφύλιος πόλεμος να τελείωσε στον Γράμμο, πριν από εξήντα χρόνια, συνεχίστηκε όμως στις σελίδες της μεταπολεμικής λογοτεχνίας - πεζογραφίας και ποίησης. Με τα πάθη οξυμμένα, με τις πληγές ανοιχτές, με τη λογοκρισία πανίσχυρη, οι ποιητές και οι πεζογράφοι προσπάθησαν (και ήταν οι πρώτοι στο χώρο της τέχνης) να αποτυπώσουν συναισθήματα, να κατανοήσουν συμπεριφορές, να υμνήσουν ιδανικά και ηρωικές παρουσίες, να συνεγείρουν ή να παρηγορήσουν. Οι λογοτέχνες, οι γενιές που στρατεύτηκαν ή υπέστησαν τις άμεσες συνέπειες του Εμφυλίου, συχνότατα κουβάλησαν και στο πεδίο της γραφής τα πάθη και την πλευρά με την οποία στρατεύτηκαν. Όχι όλοι. Υπήρχαν κι άλλοι, αρκετοί, που προσπάθησαν να δουν τα αίτια, τα πρόσωπα, τις ευθύνες, το κόστος, τον όλεθρο - στην ολότητά τους. Με αφορμή την ταινία του Παντελή Βούλγαρη «Ψυχή βαθιά», που αποτυπώνει στην τέχνη του κινηματογράφου τον Εμφύλιο, επιστρέφουμε σε μεταπολεμικές λογοτεχνικές σελίδες, σε συμπεριφορές λογοτεχνών και κριτικών, στο ρόλο της λογοτεχνίας και της μνήμης, στον «εμφύλιο» των ιδεολογικών στρατοπέδων με όπλο τη λογοτεχνία.

Η διαμόρφωση της μνήμης

«Ολόκληρη η μεταπολεμική λογοτεχνία περιέχει μνήμες από τη δεκαετία του '40 και ταυτόχρονα συμμετέχει στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης. Στη λογοτεχνία αναμετρώνται όλες οι εκδοχές, εκφράζονται οι πιο σύνθετες ερμηνείες με τον πιο εμπειρικό τρόπο, αλλά κυρίως, στις πιο πετυχημένες στιγμές της, γίνεται αντιληπτός ο τρόπος που λειτουργεί η μνήμη τόσο σε προσωπικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο», λέει η καθηγήτρια στο ΑΠΘ Βενετία Αποστολίδου. Μετά το τέλος του Εμφυλίου σ' αυτή τη διαμόρφωση διασταύρωσαν τα λογοτεχνικά τους πυρά και οι νικητές και οι νικημένοι, προσπαθώντας η κάθε πλευρά να κερδίσει αυτή τη μάχη. Και σ' αυτό τον «εμφύλιο» υπήρξαν άμαχοι και θύματα. Ήταν οι συγγραφείς που μπορεί ιδεολογικά να ανήκαν στην πλευρά των νικητών, δεν ήταν όμως αυστηρά στρατευμένοι και στα βιβλία τους κυριαρχεί «ο φαύλος κύκλος της εμφύλιας βίας, η ανάγκη που κάνει τους ανθρώπους να εντάσσονται στη μία ή την άλλη παράταξη (Ν. Κάσδαγλης, Τηλ. Αλαβέρας, Ρόδης Ρούφος, Αλ. Κοτζιάς) και ο Ρένος Αποστολίδης, ο οποίος θεωρεί τον Εμφύλιο οργανικό φαινόμενο της μεταπολεμικής εποχής», προσθέτει η Βεν. Αποστολίδου. Ο κριτικός λογοτεχνίας Δημήτρης

Ραυτόπουλος προσθέτει και τον Σπύρο Πλασκοβίτη και το διήγημά του «Πορεία στη νύχτα» (γραμμένο το 1948), που πρωτοδημοσιεύτηκε μεσούντος του Εμφυλίου στη «Νέα Εστία» με θέμα το παιδομάζωμα. Ένα διήγημα που αποσιωπήθηκε με απόφαση του συγγραφέα στη συνέχεια.

«Άμαχοι» όμως και θύματα υπήρξαν και από την πλευρά της Αριστεράς. Συγγραφείς που θεωρήθηκε ότι «παρεκκλίνουν» και δεν ακολουθούν τον δρόμο της υπεράσπισης των κομματικών ιδανικών στη λογοτεχνία τους, όπως ο Άρης Αλεξάνδρου και ο Δημήτρης Χατζής. Ο πρώτος έγραψε τα ποιήματά του και το θεατρικό του έργο «Αντιγόνη» εκτοπισμένος στη Μακρόνησο και απομονωμένος από τους συνεξόριστούς του. Αρκετά χρόνια αργότερα, στο Παρίσι πια, έγραψε ένα από τα σημαντικότερα μυθιστορήματα της νεότερης ελληνικής πεζογραφίας, «Το κιβώτιο». Όσο για τον Δημήτρη Χατζή το διήγημά του «Ανυπεράσπιστοι», δημοσιευμένο στην «Επιθεώρηση Τέχνης» το 1964, προκάλεσε την αντίδραση του κομματικού μηχανισμού. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος μας θυμίζει ότι ο ταγματάρχης του Δημοκρατικού Στρατού Ασπροπόταμος το χαρακτηρίζει «φιλολογικό φτύσιμο, που καλά θα 'κανε ο άκαπνος συγγραφέας να το κρατήσει για τον εαυτό του». Ο κομματικός «Λογοτεχνικός κύκλος» που συνεδρίασε εσπευσμένα έκρινε ότι «το διήγημα “Ανυπεράσπιστοι” του Δ. Χατζή φανερώνει υποχώρηση του συγγραφέα στην πίεση της αστικής ιδεολογίας»!

Στρατευμένος λόγος

Στην πλευρά της Αριστεράς υπάρχουν όμως και οι στρατευμένοι συγγραφείς (Γιάννης Ρίτσος, Κώστας Κοτζιάς, Ζήσης Σκάρος, Εύη Πανσελήνου, Μενέλαος Λουντέμης, Θέμος Κορνάρος) που στέκονται στα δεινά και τις συνέπειες του Εμφυλίου στους ηττημένους, επιμένοντας στην ανάδειξη του ηρωισμού των αριστερών και στοχεύοντας στην τόνωση του αισθήματος ήττας των αναγνωστών τους. Όσο για την κριτική, κινήθηκε σε δύο δρόμους: ή ακολούθησε πιστά τα ιδεολογικά στρατόπεδα του Εμφυλίου και στήριξε τους συγγραφείς που θεώρησε ότι υπηρετούν είτε το ένα είτε το άλλο, ή προσπάθησε να βαδίσει με γνώμονα το λογοτεχνικό κριτήριο κι όχι την κομματική και ιδεολογική ένταξη.

Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος βλέποντας μακροσκοπικά τα βιβλία αυτής της περιόδου κι αυτής της θεματολογίας πιστεύει ότι «αυτός ο πόλεμος, με τη μία ή την άλλη έννοια, έριξε τη βαριά σκιά του στη λογοτεχνία. Αλλά δεν παρήγαγε μύθο, κάτι που δείχνει την παρακμή της μυθοπλασίας μετά τον πόλεμο. Όμως είναι αδύνατον η μυθοπλασία για τέτοια θέματα να παραχθεί χωρίς να αποκαλυφθούν αλήθειες». Και θεωρεί ότι ο Εμφύλιος στη λογοτεχνία μένει με τα μεταφορικά μυθιστορήματα («Το κιβώτιο» του Άρη Αλεξάνδρου, ο «Λοιμός» του Ανδρέα Φραγκιά και οι «Συνυπάρχοντες» του Αριστοτέλη Νικολαΐδη) με μερικά σημαντικά

διηγήματα και με το χρονικό (όπου κυρίαρχη θέση έχει του Γιάννη Μανούσακα «Ο Εμφύλιος» και «Ο φυγόδικος»). Και φυσικά με την τριλογία του Τσίρκα «Ακυβέρνητες πολιτείες», γιατί «η ένοπλη σύγκρουση, ήττα και τα στρατόπεδα που ακολουθούν αρχίζουν στη Μέση Ανατολή με το κίνημα του Απρίλη».

Παρά τα στρατόπεδα που αναπτύχθηκαν στους κριτικούς, τους λογοτέχνες, τις ιδεολογικές παρατάξεις και την αποτίμηση όλων αυτών από την ιστορία της λογοτεχνίας, η πεζογραφία και η ποίηση είναι το πεδίο όπου μπόρεσαν να εκφραστούν πολλοί και πολλά. «Στο πλαίσιο του μετεμφυλιακού κράτους, η λογοτεχνία είχε πολύ σημαντική κοινωνική λειτουργία. Ήταν ο χώρος που οι άνθρωποι, είτε γράφοντας είτε διαβάζοντας, μπορούσαν να μιλήσουν για την εμπειρία τους και να μοιραστούν την οδύνη τους. Σε μια εποχή που υπήρχε σιωπή, λογοκρισία και πόλωση, το να υπάρχει ένας χώρος όπως η λογοτεχνία, που να μπορεί κανείς έστω και διαβάζοντας να σκεφτεί, να θυμηθεί, να επεξεργαστεί την εμπειρία είναι πολύ σπουδαίο. Έχω γνωρίσει αναγνώστες εκείνης της εποχής που μου έλεγαν ότι ανακουφίζονταν, αποφορτιζονταν, διαβάζοντας λογοτεχνία. Κάποιοι δεν μίλησαν για πολλά χρόνια και αποφασίζουν τώρα να διηγηθούν όσα έζησαν τότε, όπως ο Αλέξης Πάρνης» λέει η Βενετία Αποστολίδου.

Η λογοτεχνία πάντως, με μεγαλύτερα ή μικρότερα έργα, με στρατευμένο λόγο ή στοχαστική ματιά, τοποθετήθηκε πρώτη στο θέμα του Εμφυλίου, αφήνοντας για πολλά χρόνια πίσω της την επίσημη ιστορία.

Η ποίηση της ήττας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα

Ο Μανόλης Αναγνωστάκης, ο Τίτος Πατρίκιος, ο Άρης Αλεξάνδρου, ο Βύρων Λεοντάρης, ο Νίκος Εγγονόπουλος, ο Μίλτος Σαχτούρης, ο Τάκης Σινόπουλος, ο Μάρκος Μέσκος, ο Τάσος Λειβαδίτης, ο Μιχάλης Κατσαρός, ο Δημήτρης Δούκαρης, ο Δημήτρης Παπαδίτσας, ο Γιώργος Σαραντής ήταν μερικοί από τους ποιητές που από τη δεκαετία του '50 και μετά έθιξαν τον Εμφύλιο, τα τραύματα και τις συνέπειές του στους στίχους τους. Η ελευθερία της μεταφοράς που τους έδινε η ποίηση μπορούσε να εκφράσει όσα η λογοκρισία της μετεμφυλιακής Ελλάδας εμπόδιζε στις άλλες τέχνες· και στην πεζογραφία. «Η ποίηση της ήττας από το '54 - '55 και μετά είναι αριστερή, αντιστασιακή ποίηση, που επανεξετάζει τη συνείδηση της Αριστεράς υπό το πρίσμα της ήττας, χωρίς να αρνείται τα ιδανικά του παλιού αγώνα και προσπαθεί να καταλάβει τι συμβαίνει. Είναι η ποίηση της Αριστεράς μετά τον Εμφύλιο. Η ποίηση του τηλεβόα εσίγησε. Η ποίηση βγήκε από 'κει και πέρα: από την περισυλλογή των θραυσμάτων, από την ταφή του Ετεοκλή και του Πολυνείκη», λέει ο Δημήτρης Ραυτόπουλος.

Τα βιβλία και οι συγγραφείς

Εμμεσα ή άμεσα, μιλώντας για την περίοδο των μαχών ή για τις συνέπειες του Εμφυλίου, από την πλευρά των νικητών, των νικημένων ή των ευαίσθητων παρατηρητών που στέκονται μόνο στον φαύλο κύκλο της βίας, με τη μορφή της ρεαλιστικής αποτύπωσης ή της αλληγορίας, παρουσιάζουμε έναν κατάλογο με τα σημαντικότερα βιβλία για το θέμα:

- - «Ο άλλος Αλέξανδρος» της Μαργαρίτας Λυμπεράκη (1950).
- - «Πυραμίδα 67» του Ρένου Αποστολιδη (1950).
- - «Τ' αγρίμια του άλλου δάσους» του Τηλέμαχου Αλαβέρα (1950).
- - «Πολιορκία» του Αλέξανδρου Κοτζιά (1953).
- - «Χρονικό μιας σταυροφορίας», τριλογία, του Ρόδη Ρούφου (1954-1958).
- - «Τειχομαχία» του Θ. Ν. Φραγκόπουλου (1954).
- - «Τα δόντια της μυλόπετρας», του Νίκου Κάσδαγλη (1955).
- - «Καπνισμένος ουρανός», του Κώστα Κοτζιά (1957).
- - «Στάχτες και φοίνικες» του Θέμου Κορνάρου (1958).
- - «Οι ανοιχτοί ουρανοί» του Ζήση Σκάρου (1958).
- - «Ακυβέρνητες πολιτείες» του Στρατή Τσίρκα, τριλογία (1961-1964).
- - «Καγκελόπορτα» του Ανδρέα Φραγκιά (1962).
- - «Οι αδερφοφάδες» του Νίκου Καζαντζάκη (1963).
- - «Η κάθοδος των εννιά» του Θανάση Βαλτινού (1963).
- - «Η φωνή της γης» του Ευ. Αβέρωφ - Τοσίτσα (1963).
- - «Ασθενείς και οδοιπόροι» του Γιώργου Θεοτοκά (1964).
- - «Ανυπεράσπιστοι» του Δημήτρη Χατζή (1964).
- - «Οι συνυπάρχοντες» του Αριστοτέλη Νικολαΐδη (1969).
- - «Λοιμός» του Ανδρέα Φραγκιά (1972).
- - «Το κιβώτιο» του Άρη Αλεξάνδρου (1975).
- - «Ακροκεραύνια» του Χριστόφορου Μηλιώνη (1976).
- - «Το διπλό βιβλίο» του Δημήτρη Χατζή (1976).
- - «Πένθιμο εμβατήριο» του Σωτήρη Πατατζή (1978).
- - «Ελένη» του Νίκου Γκατζογιάννη, μετ. Αλ. Κοτζιάς (1983).

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ: 1/11/09